

פירמין שטקלר-וייטהופר

פירמין שטקלר-וייטהופר (Stekeler-Weithofer) הוא פילוסוף גרמני, נשיא אגודת ויטגנשטיין העולמית, ופרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת לייפציג. עיקר מחקרו מוקדש ליחסים שבין פילוסופיה אנליטית ופילוסופיה קלאסית, עם דגש על הגל. בין ספריו:

- *Hegels Phänomenologie des Geistes: ein dialogischer Kommentar*, Felix Meiner, 2014.
- *Philosophie des Selbstbewusstseins: Hegels System als Formanalyse von Wissen und Autonomie*, Suhrkamp, 2005.
- *Vernunft, Wirklichkeit und Geschichte in Hegels Philosophie*, Passage-Verl, 2004.
- *Hegels analytische Philosophie: die Wissenschaft der Logik als kritische Theorie der Bedeutung*, F. Schöningh, 1992.

1) אני קורא את הפילוסופיה של הגל כפילוסופיית-החירות היחידה המשכנעת שזמינה על המדף, שלא רק מבטיחה לנו באופן דוגמאטי את הרצון החופשי והפעולה החופשית, אלא מראה את חוסר-העיקביות הפנימי של הפרה-דסטינציה הנוצרית והפּרה-דטרמיניזם המחולץ. הטעון הבסיסי מורכב מהתובנה, שאין אמת כלל אלא כאוריינטציה סבירה בעולם היחיד שישנו, העולם של ההתהוות האמפירית – שבו כל דבר ודבר למעשה, אם הוא ממשי ומוגדר-כהלכה, הוא 'מומנט' או 'חלק' של תהליך הוליסטי, שבתוכו הוא מגיע לידי קיום, ויסתיים בבוא העת. במילים אחרות, אין כלל עצמים 'נצחיים' ואין חוקים 'נצחיים', אלא רק הניגוד בין אירועים אמפיריים בהווה, בעבר ובעתיד, מצד אחד, מהימנים יותר או פחות, ומן הצד השני, רק משפטים גנריים שכלליותם אינה תלוית-זמן, בתור כללים של ברירת מחדל – כללים של ציפיות רציונאליות וקונספטואליות¹. בקצרה, הגל הוא "הקאנט של שפינוזה". משמעות הדבר היא, שהגל מפתח את תוכנתו של ברוך שפינוזה, שהעצם היחיד הוא העולם כולו. קאנט פיתח את תוכנתו של דייוד יום, שלפיה טענת ידע סבירה אומרת דבר-מה לגבי ניסיון אמפירי אפשרי (או ממשי). ואולם, בניגוד לשפינוזה, הגל אינו מאמין בנטורליזם או מטריאליזם מטאפיסיים.

¹ משפטים גנריים שכלליותם אינה תלוית-זמן: Generic time-general sentences.

קאנט, בתורו, הבין כי מושגי החשיבה של האמפיריציזם החושי הם צרים מדי.

המושגים המוקשים ביותר בעיוניו המטא-לוגיים של הגל, הם המושג של המוחלט וזה של החשיבה הספקולטיבית. ואולם, בדיוק כמו המילה היוונית skeptomai אצל אפלטון – כך ה-speculari הלטינית, והמונח Speculation של קאנט והגל, מתייחסים בפשטות לגיאוגרפיה לוגית מסדר-גבוה של עקרונות בסיסיים, לא להתפלספות-כורסא כלשהי על אודות אמיתות אפריוריות, לא-אמפיריות, שתעמודנה בתחרות שגוייה עם המדעים. למרבה הצער, פולמוס חסר-בקיאות שנמשך למן שופנהאואר ובוּלְצָאנו ועד לפילוסופיה של ימינו, אינו מבין שמשפטים אמפיריים מוערכים כאמיתיים או שקריים באופן אפוסטריורי: הם שייכים ל'Historia' המסורתית ולא ל'Theoria'. בתור משפטים תלויים ועומדים עם התייחסות מצביעה [דִּאִיקֶטִית] או תלויית-הקשר [אינדקסיקאלית] לאיזשהו "כאן", "עכשיו" או "אני" של דובר, הם ניצבים לעומת משפטים עומדים ובלתי-תלויים. אלו האחרונים מבטאים כללים של היסק מותנה, שכלליותם אינה תלויית-הקשר². Sententia et regula convertuntur³. אם תרצי, את יכולה לכנות את המשפטים או הכללים הגנריים – אפריוריים

² כללים של היסק מותנה שכלליותם אינה תלויית-הקשר: Situation-general rules of conditioned inference.

אמיתותם של משפטים תלויים ועומדים [Occasion sentences] תלויה במצב או בהקשר בו הם מבוטאים, בעוד שאמיתותם של משפטים עומדים ובלתי-תלויים [Standing sentences] אינה תלויה בכך. דוגמא לאחרונים היא "מים הם H₂O" או "2+2=4". למעשה, אלו הם ביטויים של כללי-היסק כלליים [general rules of inference]: כמעט בכל מקום שנחפוץ, נוכל להחליף 'מים' ב-'H₂O', או '4' ב-'2+2' (בהקשר שקוף de re, כפי שמורים המונחים הטכניים). היסק מותנה [Conditioned inference] הוא היסק הנמצא תחת תנאי. התנאים תמיד מוגדרים על ידי דיפרנציאציות. הכללים מבוטאים באמצעות משפטים מן הצורה "אם, אז".

משפטים עומדים ובלתי תלויים, וכללים גנריים – כגון "ברזל מחליד", הם כלליים מבחינת הזמן [time-general], בניגוד למשפטים תלויים ועומדים כגון "יורד גשם".³ "המשפט והכלל מתחלפים".

(באופן יחסי) מבחינת התוכן הדיספוזיציוני של המושגים האמפיריים. דוגמאות תהיינה: האוויר הוא חומר בידוד. אין מסע-בזמן⁴.

באורח מעניין, המילה 'מוחלט', בכתיבה של הגל, מתייחסת – לא לתוכן של טענה או אישוש כלשהם, אלא לפרפורמנס של ההווייה שלי, שלך, או של אחר כלשהו – באופן כזה, שכיוון-ההתאמה [direction of fit] (ג'ון סרל) במקרה זה, הוא בעל הצורה המיוחדת של מה שמכונה 'הסתכלות שכלית': "לעשות דבר זה, גורם לכך להיות דבר זה". הדוגמא הנוהגת היא: אני חושב. מאחר שאני יודע זאת, הרי שאני יודע שאני קיים, לא כנפש תלושה כלשהי, אלא כהווייה (גשמית) שלמדה לבצע פעולות דיבור [Speech acts]. בהתאמה לכך, הגל מדבר על ההתגלמות של הרוח. כך, לדוגמא, החלק ה"מוחלט" של כל טענה, הוא עצם הפעולה של אישוש הדובר, ולא איזשהו מילוי "מוחלט" או "אידיאלי" של תנאי מבוטא כלשהו. העולם המוחלט הוא העולם האמפירי של ההתהוות – על כל הקונטינגנטיות שהוא טומן בחובו.

בניגוד לכך, המטריאליזם אינו מכיר בקונטינגנטיות ובחירות. אך בשל האישושים הספקולטיביים שלו, גם הוא אינו אלא גירסא מודרנית, מחולנת, של התאולוגיה הדתית, היינו, פילוסופיית-אמונה [Belief-philosophy] טהורה. הגל תוקף אפילו את קאנט על כך שהוא מעניק מקום

⁴ כללי היסק [Rules of inference] הם בדרך כלל גנריים, לא אוניברסליים. באומרי שהגרמנים אוכלים כרוב כבוש, או שאינם יודעים הומור מהו, אינני אומר שכל גרמני וגרמני אוהב אוכל זה, או נטול הומור (למעשה, אין עם על פני האדמה שאינו אוהב הומור, אך זה בדרך כלל הולך לאיבוד בתרגום). דוגמאות נוספות: לחתולים יש ארבע רגליים, אך ישנם חתולים בעלי מום שהם בעלי שלוש רגליים; או: הדברים נופלים אל האדמה, אך בלון הליום אינו נופל, וכן הלאה. לא רק בלשנים משתמשים במילה 'גנרי' בכדי לאפיין נומינלים גנריים כגון החתול או החתולים, ומשפטים גנריים על אודות הגנוס או המין כולו – עם יוצאי-דופן מרובים. למעשה, כמעט כל המשפטים שלנו הם גנריים. רק במתימטיקה קיימים כימותים אוניברסליים מוגדרים היטב. אך איש כמעט לא חשב על עובדה זו עד היום (בדיוק כשם שהקדמונים לא חשבו על העובדה שהשמם העולה במזרח, חייבת להיות עצומה בגודלה, מאחר שהיא מן הסתם רחוקה עד מאוד).

רב מדי לאמונות שרירותיות, שמתקיימות ברקע של הניגוד הפנימי שלנו בין ידע "נורמאלי" לאמונה "נורמאלית".

2) "המסגרת השיטתית, המובנית והמוגדרת מראש" שאותה הגל מנתח, למעשה, כבסיס לתוכן המושגי, הינה, לדבריו, התוצאה של יוזמה משותפת של "עבודה (מדעית) על המושג". משמעות הדבר היא, שהשכל הישר הוא שיטה של "דיעות קדומות" שהינן, במקרה הטוב, כללי היסק שנעשו לקאנוניים ולמפוקחים, אשר מספרים לנו למה לצפות במקרים אופייניים כאלו ואחרים. המדע – ולא הפילוסופיה – הוא המוסד של בדיקת והצעת קאנונים חומריים⁵. 'דיעה קדומה' או 'שיפוט אפריורי' שכאלו מבוטאים, בעקבות לבואזיה [Lavoisier] וכימאים אחרים, באמצעות הזהות המדומה בלבד "מים הם H₂O". כתוצאה מכך הגל מבין, הרבה לפני גוטלוב פרגה, שזהויות שצורתן A=B הן מורכבות מבחינה לוגית. אנו יכולים, אם אנו חפצים בכך, לבטא כל ידע בצורה זו. כתוצאה מכך, הזהויות אינן אומרות, בפשטות, ששני ביטויים מתייחסים לאותו האובייקט, אלא הן אומרות דבר-מה לגבי עצם המובן של המונחים, שחייבים להיות מונחים-מראש.

איני משתמש בטרמינולוגיה הגליאנית, ואיני מדבר על זהות ומוחלטות, הבלד, האחר, אי-זהות, או אינסופיות. ואולם, אני משוכנע שהגל חושב, תחת כותרות אלה, על המשמעות והשימוש של טענות זהות, על המילים 'מוחלט', 'נבדל', 'אחר' ו'עצמי', 'אינסופי' ו'סתמי', ובהתאמה – 'סופי' ו'מיודע'. לפיכך, נכון בהחלט לומר, שכל ביקורת על הגל כבר משתמשת במונחים המכריעים שעליהם הגל חושב – כך שישנה הסכנה של הכאת השליח בעטיו של המסר. שימוש גרידא במילים אלה, בוודאי שאינו מודע-לעצמו יותר מאשר הרפלקסיה של הגל על שימוש זה. אנו עשויים לאהוב

⁵ בדרך כלל, אנשים סבורים שהפילוסופיה "מבהירה מושגים". אך למעשה, המדע עושה זאת, על ידי כך שהוא עושה קאנוניזציה להבחנות, מונחים והיקשי-ברירת-מחדל. הפילוסופיה עצמה עושה רפלקסיה על מתודה זו של פיתוח מושגים וידע גנרי בה בעת, וזאת לאחר שהבנו (לאחר קאנט ועם הגל) שלא קיימת כל איזומורפיות מטאפיסית, כל התאמה אפשרית מוגדרת-מראש בין התיאוריה (model) ו'העולם' (an sich), שיכולה להגדיר 'אמת' טרנסצנדנטית. כל מה שיש הן הערכות פרמאטיות של איכות-התיאוריות כמפות להתמצאות בעולם – בעלות מטרות ואובייקטים שונים, כמוכך.

זאת בתור פרשנויות, או להעדיף את פרשנותו אנו. מכל מקום, "המחשבה העכשווית – הליברלית, הפוסט-מודרנית", אכן מהווה המשך רציף של המחשבה ההגליאנית, הרבה יותר משיודעים רוב האנשים. לדוגמא, הגל ערך רפורמה, יחד עם עמנואל ניטהאמר [Niethammer], בגימנסיה הגרמנית, שבעקבותיה העניקה הגימנסיה השכלה של תואר ראשון, שקודמת ל- 2-3 שנות התמחות באוניברסיטה. הוא הנהיג, ביחד עם פיכטה, דיון והרצאות חופשיים על חקירות ומחקר עצמאיים – דבר שלא היה קיים קודם לכן, בשום אוניברסיטה בעולם.

יתר על כן, הצעתו של הגל לסדר 'פילוסופי', כלומר, מודע-לעצמו מבחינה מתודולוגית, של המדעים – החל בלוגיקה כללית ומתודולוגיה של המדעים, עבור במדעי הטבע (מכאניקה, אלקטרודינאמיקה, כימיה וביולוגיה), וכלה ב-Geisteswissenschaften [מדעי הרוח] כידע שיטתי על כל המוסדות האנושיים – זכתה להצלחה גמורה וכלל-עולמית. באופן אירוני, איש אינו מכיר את ההיסטוריה האמיתית של השיטות האוניברסיטאיות של ימינו, ושל פרקטיקות ההוראה התואמות. אחד הטעמים לכך הוא, שהצורה עצמה – של מחשבותיו הגנריות של הגל על הלוגיקה והמדע, על הטבע והרוח (Geist), על החברה האזרחית, ועל המדינה בתור המסגרת של כל המוסדות של חברה, ולא רק הממשלה – אינה מובנת עד עצם היום הזה. המצב הוא כזה, משום שקוראים חסרי-השכלה מניחים מראש, שלא בצדק, ישויות אונטולוגיות, טענות מטאפיזיות, כאילו משפטים על 'האָיִה' או על 'המדינה' הם תמיד שגויים, אם אינם תקפים לגבי "כל המקרים הפרטיים" של אריות ומדינות.

3) עלינו לקרוא את טענתו של הגל, שלפיה השיטה שלו היא ניסוח פילוסופי של האמת של הנצרות, במשנה זהירות, בדיוק כמו את אמירתו שהוא לותראני ובוחר להישאר לותראני. משום שתלמידו הטוב ביותר, היינריך היינה, צודק אף הוא באומרו שהגל לימד אותנו מהו אתאיזם – טענה שנתמכה באופן ישיר על ידי חיבור אירוני במיוחד של ברוננו באואר [Bauer] על הגל כאנטי-כריסט. למעשה, אם נכון הדבר שהגל אמר, על ערש דווי, שאדם אחד בלבד הבין אותו, הרי שהייתי מציע שמדובר בהיינריך היינה – והוא מוסיף, כמוכן, שאדם זה לא הבינו באופן שלם. אך

יהא הדבר כאשר יהא, אני מבין את הדברים שאומר הגל בשבחי הנצרות באופן הבא: בדיוק כשם שסוקרטס ביקר את הליקויים של ה"מדענים" של ימיו, היינו הסופיסטים – על הרטוריקה המתחסדת שלהם, טיעוניהם הפורמליסטיים, הבנתם המוטעית את המתמטיקה, שימושם-לרעה במשוררים וכן הלאה – כך גם ישו לא האמין בפרשנות הפורמליסטית של 'הברית הישנה'. מהפכות שמרניות הן מסוכנות עד מאוד, כפי שמוכיח המקרה של "סוקרטס הקדוש" (ארסמוס מרוטרדם). ההשוואה שלעיל מובילה לכך, שהגל מזהה את האל עם מסורת הידע הגנרי, את ישו האדם עם המימוש של הידע כאן ועכשיו, ואת רוח הקודש עם אמנות הרפלקסיה של הזמן הנוכחי.

אם מישו רוצה לכנות 'אמת' זו, ועמדה זו כלפי ה'היסטוריה' של אוצר הידע הקאנוני של עם – 'נוצרות', הרי שנצרות שכזו כבר אינה דת-אמונה. "השיטה ההגליאנית היא נוצרית מכל וכל", רק כל כמה שהגל מצטרף לפאולוס הקדוש ולאוגוסטינוס הקדוש, בהפיכת היסודות של המטאפיסיקה הנוצרית לכדי התובנה של מוחלטות הסובייקטיביות והכרחיותו של החינוך החברתי לשם ההיעשות לאדם חופשי. ה-Aufhebung של הידע המופשט גרידא לכדי שיפוטים אוטונומיים, אכן מנסח מומנטים אחדים של התאולוגיה הנוצרית, בעקבות מחשבתו של פאולוס הקדוש שעל הנצרות להיעשות ל-Verus Israel [ישראל האמיתית]. אני הולך, באופן חלקי, בעקבות אלן באדיו, בהבנת הטרנספורמציה של ישו [Jesus] ל'צ'לוב [Christ], או בהבנת המשיח בתור "הקץ וההגשמה של החוק/התורה/הברית של היהדות", אבל עם תפנית שהינה, במידה רבה, פוליטית, או מוטב, אנטי-פוליטית. העובדה שישו הוא הצלוב משמעה, באופן אירוני, הוא שהתקוות למשיח – בתור מנהיג פוליטי כנגד הרומאים – הן מוטעות. עצם הרעיון של משיח שכזה הוא מוטעה. הדבר שאותו מראה ישו לקדוש פאול, לשעבר שאול, הוא זה: ניתן לנהל חיים טובים, ולהילחם כגיבור למען מטרה טובה, גם כאשר נדמה שהחיים הממשיים מכזיבים, ואף מסתיימים בצליבה. אין זה מקרה שסוקרטס וישו הם עדיין גיבורים חיים של החשיבה האוטונומית. ניתן לקרוא את המצאת הקימה לתחייה של פאולוס הקדוש בדרך זו בדיוק – הגירסא המיתולוגית היא עבור האנשים התמימים יותר.

א) כמובן, בכל הנוגע לביקורת ספקנית על סכימות של חינוך ולמידה-פאסיבית מסורתיות גרידא, הרי שאותה הלוגיקה עצמה – של שיפוט דיאלקטי באמצעות שלילה של מסקנות פורמאליות בלבד – מובילה ללוגיקה שלפיה "אי הנאמנות היא הנאמנות האמיתית". פירשתי, לפני שנים אחדות, את ניסוחיו של דרידה ללוגיקה של הדקונסטרוקציה, בתור חזרה ותו לא, רק בצרפתית, על הדיאלקטיקה של הגל. לפיכך, הנצרות של פאולוס הקדוש מובילה באופן בלתי נמנע, דרך לותר וקאנט, לחילונה הרדיקאלי בפילוסופיה של הגל. היידגר והפוסט-מודרניזם מעמידים-מחדש כמה מן הטיעונים הרדיקאליים באמת – אך לא את כולם – של הגל כנגד קאנט והמחשבה המוטעית שלפיה יש לסייע למוסר באמצעות פוסטולאטים דתיים של אמונה.

הבעיה של המטריאליזם (אטומיזם, פיסיקאליזם) היא שהוא דתי מדי, אדוק מדי, דוגמאטי מדי, פילוסופיית-אמונה בלבד. זוהי הבעיה של הנאורות כולה, למן הובס ודיקרט, דרך לה מְטרי [La Mettrie], ד'הולבאך [D'Holbach] או לייבניץ, ועד לקאנט. אך, כמובן, נדמה שפיוסו של הגל עם הליטורגיה הלותראנית סותר זאת. ואולם הוא מפרש את הפרקטיקה של הכנסייה רק לאור הצגתו-מחדש [re-presentation] את המצב האנושי, ללא כל דוגמה באשר לחיים שלאחר המוות של נשמה חסרת-קיום. השאלה 'כיצד ביכולתנו לדעת שלא קיימת נשמה נצחית', היא כבר שאלה מוטעית: אנו יודעים זאת כשם שאנו יודעים ש- $2+2=4$. אנו היינו אלה שהגדירו את המספרים; ואנו המצאנו את הסיפורים על הנשמה. באותה הנימה, אנו יודעים שאכילס או שרלוק הולמס לא התקיימו באמת: אנו מכירים את מחברי-הסיפורים. עבור אינטלקטואל מודרני, אין כל דרך אחרת לחשוב על הדברים הללו.

ב) המילה 'מטאפיזית' אינה מילה שאני משתמש בה עבור שום 'הנחת יסוד'. הגל מבין את ה'דוגמות' של הנצרות בתור גירסא נראטיבית (עבור העם) של אמת כללית כלשהי לגבי המצב האנושי. הוא שותף ליעד, שהינו הפיוס, אך הבנתו את הסוגיה היא ייחודית עד מאוד: הבעיה היא לקבל את עובדת הסופיות. התודעה האומללה של האמונה הנוצרית הפוזיטיבית, מקווה לחיים כלשהם שלאחר המוות. אך למעשה, הדבר שעלינו לעשות

הוא לקבל את העובדה שהחיים הם נוכחים וסופיים. בתור שכאלה, הם מוחלטים. זה נהדר לדעת על העולם יותר משידועים הצמח או החיה. אפשר שידע שכזה לעולם לא יהיה טוב מספיק בכדי להימנע מכל כאב או למנוע זוועות אנושיות. אף על פי כן, החשיבה היא זו שעושה אותנו לחופשיים. החשיבה עוסקת בידע גנרי המאוגד בשפה. החשיבה פועלת עם ידע אנושי גנרי.

השילוש הינו, למעשה, הסמל לזהות האדם והאל. דברים אלוהיים מבטאים אידיאלים, כלומר, קווים מנחים לעריכת שיפורים. ההמרה מורכבת מהבוננות לנבכי רדידותו של הרעיון, שלפיו הדברים שאני בטוח לגביהם, והטענות שאני טוען, יכולים היו להיות מובנים באופן מיידי בתור אמיתות אובייקטיביות. רק הסובייקטיביות המתעלה על עצמה היא זו שפירושה להיעשות לאדם שלם. הגבול בין האל והאדם הוא מיתולוגי בלבד, אך ההבדל בין חיות ובני אדם הוא ממשי.

המושג – בתור השיטה של הידע הגנרי שעבר קנוניזאציה, ידע שאותו אנו לומדים כאשר אנו לומדים את שפתנו – הוא התנאי האמיתי לידיעת דבר-מה על אודות האפשרויות. התוצאה היא "אובדן המוחלט" במובן הישן. המוחלט החדש הוא החיים הממשיים שאנו מנהלים בדרך טובה או רעה יותר או פחות. ה-Zeitgeist של זמננו שוכח כל זאת, ומקווה לעתיד אוטופי כלשהו, כמו ארנסט בלוך, או לסוציאליזם משיחי כלשהו, כמו ולטר בנימין. ואולם, תקוות אלה הן נאיביות, אם איננו מביאים בחשבון, באופן ראוי וכנדרש, את הממשות של עובדות-הטבע הממשיות, ושל עובדות-הרוח התרבותיות – של המוסדות שהופכים אותנו לבני-אדם.

אידיאלוגיה הינה טענות מקומיות בנוגע לשלם, כאילו הייתה לחלקינו הזכות לדבר באופן מיידי בשם כולם – או בשם האל. הוא הדין לגבי כל הגמוניה, לגבי ריבונות טובה או בלתי-צודקת, לגבי סמכות טובה או רעה, לגבי שמרנות טובה או רעה.

ג אמת הדבר, שאיננו יכולים להבין את החשיבה ההגליאנית, מבלי להניח מראש ידע כלשהו על המסורות – הדוגמות, אם תרצי – הנוצריות. אני

מבין אותן כנבואות ומטאפורות גְנוּמיות, כמו אלו של הרקליטוס או של לודויג ויטגנשטיין. עם זאת, טיעוניו של הגל הם עצמאיים לחלוטין. אף על פי כן, הגל שואף לנסח את התורה ה"אמיתית" של המסורות הדתיות, באופן פילוסופי. והוא מספק מספר טיעונים שמסבירים מדוע, ותחת איזו פרספקטיבה, אנו מוצאים תובנות עמוקות יותר לגבי המצב האנושי – ביוון העתיקה מאשר במצרים העתיקה (הודו או סין), ביהדות מאשר באיסלאם, או בנצרות של לותר, שעברה רפורמציה, מאשר בקאתוליות.

כיום, 'מדעי הרוח' עומדים להפוך למשעממים, בשל תקינות פוליטית כלל-עולמית המכונה 'פלורליזם'; אך המצב עוד גרוע מכך: אנשים אינם דנים באמונותיהם – הם משתמשים בכלי נשק. הפלורליזם הפוסט-מודרני מעלים-עין מן העובדה שהוא תומך בתנועה זו – מן הפולמוס הדיאלקטי לגבי הטוב והאמיתי, אל אמונות שרירותיות של קבוצות ותת-קבוצות.

הדיאלקטיקה של הגל אינה חייבת לאמץ את ההבנה הנוצרית של האלוהות, אך היא עושה כן, בכדי שלא להוציא את המאמינים הנוצריים אל מחוץ לתחום של חיפוש האמת הרציני של מדעי הרוח. הוא הדין לגבי כל הדתות האחרות. הפילוסופיה אינה יכולה ואינה צריכה להתנגד במפורש למדע או לדת. המרקסיזם היה רעיון גרוע. המחשבה הנוצרית היא הרבה יותר מעמיקה משסבורים מבקרים שטחיים, אך כך גם המחשבה המוסלמית או היהודית. הגל בפשטות אינו לוקח חלק בהתקפתם המאוחרת יותר של פרידריך ניטשה או של זיגמונד פרויד כנגד הדת, התקפה המושתתת על איזושהי הבנה מוטעית של מה עשוי להיות מדע – או מוטב Wissenschaft – של הטבע הלא-אנושי, מן הצד האחד, ושל ה-Geist בתור תחומן של כל הפעולות האנושיות, מן הצד השני.